

чи її алюзії до чуда в підводній церкві, котре розповідалось, мабуть, і в першій, не опублікованій частині сеї ширшої похвали¹. Але замість доволі бідного і шаблонного закінчення коротшого слова, зверненого до святого, новий панегірист доволі зручно звертається до князя, митрополита, кліросу і всіх зібраних, щоб кожному сказати комплімент на тему київського «старійшинства». (В тих часах, коли дійсна гегемонія від Києва цілком відійшла, очевидно, нічого приємнішого не можна було сказати киянам, як відогріти се колишне старійшинство).

«Справді найславиший з усіх городів отсей, що, маючи [у себе] всечесне твое тіло, весело грає і хвально співає! Бо як друге небо на землі стала владичня церква Божественної Матері, в котрій твое чесне тіло, лежачи, справді як сонце просвіщає всю вселенну — о апостолом сопредостольниче і ангелом рівночесне!

Біси [тобою] проганяються, недуги тікають, неприятели без успіху повертаються. Єретики проклинаються, преславна² ж віра зростає особливо!

Завдяки тобі, сповняючися достатком, благоденствуємо. Завдяки тобі, угодниче Христов, сподіваємось дістати пробачення гріхів, уповуючи життя вічного, котре, щоб тільки одержати, пристрасті залишивши, а добродітелями приготовляючи себе!

Ти ж як дитину в морі охоронив еси від нападу безсонечних [підводних] звірів, так і люблящих тебе охороняй в мирі від невидимих звірів!

Христолюбному ж і вірному князеві нашому випроси [все] корисне, аби, крім теперішнього доброго пробування, і вічного блага сподобився.

Адже він перейняв добродійство прародительське, поновляючи церкву твою.

Як благовірний праотець сього благородного [князя], христолюбець і правдивий мучениколюбець з великим старанням і превеликою вірою звідти і аж сюди з любов'ю і побожністю приніс твої пречесні останки ["мощі"] на посвящення і спасення собі й усьому народові своєму, також і краєві нашому.— Так і ти, апостольський подібниче, Клименте, справляй на все добре його потомка і відси до небесного осідку перенеси, сього у тебе, преподобниче, молимо [нам] твоїм ученикам доступити!

¹ На взірць буквальных подібностей обох слів наводжу, напр., отсе місце:

Коротше слово (вид. Соболевським):

«Тако и сего своего угодника, нашего же заступника святого священномученика Климента от Рима в Херсонъ, от Херсона в нашу Рускую страну сътвори пріити Христос Богъ нашъ прензобилною милостію в наше вѣрных спасеніе».

² Може, скорше «православна»?

Ширший текст (вид. Оболенським):

«Тако и сего церковнаго солнца, своего угодника, нашего же заступника святого, реку достойно, священномученика Климента отъ Рима убо в Херсонъ, от Херсона въ нашу Рускую страну створи пріити Христось Богъ нашъ прензобилною милостію въ наше вѣрныхъ спасеніе».

Тепер же нехай тішитесь він, старшучи¹ між князями, бо по правді щасливий він, володіючи скиптрами, через твої молитви і [тебе] завсіди маючи з собою!

[Нині] радіє і той [митрополит], що, старшучи між святителями, щасливий тим, що твоєї святині [останків] торкається й освячує вірних людей!

Нехай веселяться горожане найстаршого між городами города нашого, щасливі твоїм заступленням [опікою] і завсіди пробуваючи з тобою.

Нехай світло празне блаженний твій клірос — найстарший з усього кліросу — через твоє заступлення і через те, що любов'ю тобі служить.

Нехай красно торжествують усі, що шанують твою пам'ять вірою і любов'ю, блаженні вони, даючи милостиню нищим, і за те помиловані будуть...»

Деякі подібності з видубицькою похвалою наводять мене на гадку, що видубицький панегірист знав сю десятинну похвалу² і, йдучи за деякими її мотивами, постаравсь перегнати її в панегіризмі, на те то й надробив скромність факту, котрий узявсь звеличати, високолетними порівняннями з різними прославленими подіями і особами святого письма. Всеволод, котрого діло поновив Рюрик, був дуже малою фігурою в порівнянні з Володимиром Вел., а видубицька стіна дуже сірим фактом в порівнянні з відною старої київської кафедри; не було ні мощей ні чуд, котрі були б зв'язані з скромним видубицьким монастирем. Тому туча премудрості, котру пустив видубицький книжник, робить враження панегіричної гіперболи. Обидвом же похвалам Климентові того не можна закинути, так само «Законові і Благодаті», що міг бути взірцем коротшої похвали, судячи по деяким подібностям, і прототипом обох похвал Рюрикові.

В кожному разі дістаємо небезінтересний ланцюг риторичної, панегіричної церковної творчості, що починається від величного слова середини XI в., виголошеного в тій

¹ Се слово — «старѣйшинствуя» — повторюється потім в різних формах нижче про митрополита, горожан київських, клірос Десятинної Богородиці.

² Він, напр., також як і похвала Климентові (ширшої ред.), прирівнює своє слово до двох мідяників євангельської удивіці: «Въ газофилакию бо княженія твоего любовь и хотѣнье ввергше, яки вдовица она двѣ мѣдницѣ», а в похвалі Климентові, виданій Оболенським: «Яко убогія вдовица съ похвалою двѣ мѣдницѣ — худоразумныи и грѣшныи душа — вѣрою принесенное яже дѣтница собрахомъ худъ твою великую хвалу чтуше». (Текст, очевидно, попсований, але основна гадка ясна). Видубицький панегірик теж виправдує свою недотепність — «не отъ скудости своего нищетоумья, но отъ дѣлъ твоихъ притчу приобрѣтше», як автор ширшої похвали звиняється, що пише своїм «младенствующимъ разумомъ і гугнующимъ языкомъ» не з власної відваги, а «понужень благороднымъ благочетцемъ».

старій кафедрі при гробі св. Володимира, і потім через пізніші похвали Климентові, зв'язані з тою ж кафедрою, доходить, нарешті, до видубицького панегірика Рюрикові, з останніх років XII в.

Безсумнівно, систематичніші студії останків старої церковної літератури, перسخованої в різних пізніших збірниках, збагатять і прикрасять з часом сю риторичну гірлянду новими взірцями і тинами.

Агіографія. Повісті Симона і Полікарпа. Героїчній повісті, історичній і поетичній, що творилася дружинною верствою, величанням «добрих страдальців за Руську землю», тих «богатирів», що в уяві народу досі стережуть світ від злих сил, які тільки чигають, чекаючи хвилі, щоб упасти на нього, церковні круги протиставляли свою повість: про богатирів не крові, а духа, тих, що страдають для Бога, спасаючи свою душу, zarazом вимолюють у Бога, своїми подвигами, ласку і щастя свому «отецьтву», стоячи на неустанній сторожі в боротьбі з диявольською силою, яка ходить неустанно наоколо християн, «аки лев рикаєй искїй кого поглотити». Своїми впливами церковні круги пильнували, і зовсім не безуспішно, як ми бачили, можливо християнізувати богатирські образи дружинної повісті: прищепити вищі, благородніші, ідеальніші мотиви й завдання їх героїчному подвигу. Ми бачили, як наші князі, і за їх прикладом всякі інші герої-богатирі, приодягають свої мотиви ідеальною християнською поволокою, бодай — християнською фразеологією, прикметами християнського лицарства. Але zarazом творилися в церковних кругах образи християнських подвижників, воїнів Христових, ідеалізованих до крайньої можливості, очищених від усяких мирських слабостей і нахилів, як взірець і ідеал гідного християнського життя. Ми бачили, як автор «Закону і Благодаті» протиставляє епічному образу Володимира, який жив в дружинних кругах, щедрого дружинного патрона, героя веселих пирів, образ нового Константина, рівного апостолу промотора Христової віри, який звеличує своє «отецьтво» не военними подвигами, а тим, що вводить його в ряди просвіщених, християнізованих народів. Інші письменники постарались дати ідеали християнської незлобності і братолюбія в його синах Борисі і Глібі. Така робота над переробленням героїв чи просто визначних представників княжо-дружинної верстви на християнських подвижників і мучеників продовжувалася потім далі.

В дальшій, оглядаючи остаточні витвори героїчного епосу і духовної поезії (духовні стихи та легенди), ми побачимо результати обопільних впливів сих двох сфер твор-

чості: християнізацію героїчних образів, переданих дружинною творчістю репертуарові професіоналів (котрі виконували, очевидно, п'єси з обох циклів поезії), і вплітання героїчних мотивів до тем релігійної легенди. Се останнє теж не було чимось дивним. Приладжуючись до поглядів і настроїв варварської суспільності, де найвищою формою гідності — воєнний подвиг, християнська творчість здавна постаралась наблизити поняття християнської чесноти і подвигу до ідеології подвигу воєнного. Сі вої Христові, які здобувають вінці слави, мов заслужені вояки якої-небудь цісарської армії; сі мученики, які кров'ю своєю будують церкву Христову, як ті цісарську державу; сі подвижники, які відбивають всі підступи і напади диявола і женуть його, побідженого і посрамленого, мов побитого неприятеля, — не ображали нічийого почуття. Як сучасна народна уява малює богатиря на вічних чатах, а великоруські ремінісценції старого героїчного епосу — на «богатирській заставі», так християнський подвижник в старій агіографії й легенді представляється немов вояком сторожевої служби, що мусить неустанно сторожити і уважати на маневри ворога, готового використати найменшу хвилю його неуваги і розслаблення, аби заволодіти ним і відкрити собі приступ до люду християнського. Життя подвижника, навіть замкненого в глибині пустині чи підземної печери анахорета, стає одним ланцюгом контрманеврів, котрими паралізуються всі хитрі штуки ворога народу християнського.

Я не буду поглиблювати тут сих аналогій і паралель — для сього буде ще нагода далі; тут обмежусь тільки сими побіжними замітками, щоб нагадати певну психологічну зв'язь між сими двома категоріями творчості, які не раз ішли вруч, творилися коли не в тих самих, то близько сумежних кругів і обробляли ті самі або подібні теми.

Вище ми бачили, як історію убийства Ігоря обробила дружинна і агіографічна повість, в різних стилях і в різних освітленні. Не маючи сього агіографічного твору в цілості, ми не можемо добре осудити, яку мету ставив собі його укладчик: чи хотів тільки звеличати чернігівську династію святим мучеником та доїхати її політичних противників, що вони забили святого і стягли на себе вічне засудження¹, чи мав на гадці дати й якийсь моральний чи морально-політичний приклад, як автору повістей про Бориса і

¹ «Слово в неділю св. отець» (про котре ще нижче) власне докоряє «Киянам», що вони постригли Ігоря, щоб його понизити (укаряюще), але тим часом сподобили його «безукорня слова», а себе «муки нічної».

Гліба. З наведених літописних уривків можна було бачити, як автор з ідеального малюнка християнського героя ре-зигнації і покори: готового все прийняти і все перетерпіти на землі, аби вподобитися небесної нагороди — раз у раз збивається на поетичний памфлет, вкладаючи в уста Ігореві грікі докори і прокльони киянам. Чи се вияв літературної недотепності і неконсеквенції автора, чи наслідок якоїсь політичної тенденції, се, кажу, трудно оцінити, маючи тільки фрагменти сього твору. Але застається у нас факт близькості сих двох сфер — агіографічної повісті і політичного твору, що обробляли паралельно ті самі теми.

Суцільних агіографічних творів на теми, взяті з княжого чи дружинного життя з сього століття, взагалі не можемо вказати. Близько сюди підходять деякі некрологічні записки Київського літопису, котрі я почасти й навів уже вище. Але все-таки се не суцільні агіографічні твори. Маємо натомість багату серію повістей з життя монашого, які продовжують печерські повісті попереднього століття і разом з ними зложили наш славний «Печерський Патерик» — властиво, сотворили його основу. З огляду на одно се два цикли їх: так зване писання владики володимирського Симона до печерського монаха Полікарпа і повісті, списані Полікарпом для свого ігумена Акіндіна, — мають право на особливу увагу українських дослідників — наслідком незвичайного культурно-історичного інтересу, зв'язаного з «Патериком».

Мусимо пам'ятати, що з усеї нашої старої писаної літератури ні один інший твір не зостався в такій постійній пам'яті, уживанні і лектурі не тільки чернечій, а й світській, як «Печерський Патерик», котрих головну частину творять сі писання. Завдяки тому, що Печерський монастир був найбільш тривкою й сильною інституцією, яка вижила всі тяжкі пертурбації переходової доби, сей пам'ятник його святості і провіденціальної ролі на Україні-Руси вижив теж з ним разом, підтримуваний печерськими книжниками в можливій популярності й доступності. Його копіювали, підновляли, доповняли новими статтями і, очевидно, пильно популяризували серед прихильників і добродіїв монастиря, прочан-богомольців, і взагалі побожного люду.

Він служив сторожем печерської традиції, тою скарбницею, де переховувалась і охоронялась від забуття і заневищення монастирська легенда, розповіджувана в таємничій півтмі печерських катакомб жадним слухам відвідувачів. З другого боку, він ставав близькою і дорогою, добре знаною книгою для всіх, хто щось чув з сих печерських легенд чи то за власних відвідин, чи то з усних переказів

іпрочан, які розносили сю київську легенду по всім просторі України і навіть Східної Європи, а передусім сумежних українських країв. В сій книзі вони могли знайти потвердження, перевірку, доповнення сих легенд, дуже популярних, дуже дорогих сьому людові, з різних, не тільки чисто релігійних, мотивів.

Були часи, і навіть довгі часи, цілі століття, коли властиво майже єдиною реальною пам'яткою сеї славної Русі, що була «відома і слишма всіми кінцями землі», як висловлюється «Закон і Благодать», і дійсно далі жила в пам'яті і традиції, в поетичних і легендарних переказах її князів і богатирів кривавої слави, багатства і казочної роскоші,— зостававсь Печерський монастир з його безко-нечними таємничими підземними переходами. По словам легенди, ними можна було йти через усю землю до самого Єрусалима, а на північ до Новгороду і в них оглядати на власні очі і навіть обмацувати тіла сих князів і богатирів, героїв легенд і пісень, прикрашених і осяяних фантазією усних переказів, що творили другий, не писаний «Патерик». Чужинці, котрим доводилось переїздити через сі сторони, вважали обов'язком звидіти сі цікаві пам'ятки. Тим більше ті, котрим щось більше, ніж просте задоволення цікавості, давали сі легенди і перекази, бо промовляли їх національному, конфесійному, може, й соціальному, класовому почуттю. Всі ті, для котрих сі могили, сі таємничі сховки, сі замуровані келії «затворників» були схоронищем не тільки старої слави, але й надій її відновлення і повороту, з тими легендарними богатырями, що десь ховаються і ждуть слушного часу, щоб вернутись і очистити правовірну Руську землю від усякого поганства...

І от, кажу, ключем, мірилом, печаттю сеї традиції, яка переповідалася з тих таємничих слів, що говорилися в містичній пільмі київських крипт і відси розносились по просторах України, була ся завітна книга «Печерський Патерик» — єдина, властиво, книга в неперерванім уживанні, передана старою Русью українським як не масам, то все-таки доволі широким кругам. Се незалежно від чисто літературних прикмет її, теж не согірших, надавало їй особливого значення. Стала вона одною з підвалин київської культурної, до певної міри, можна сказати, краюї і національної традиції, фундаментальним каменем, який непохитно перестояв увесь хаос українського життя.

Розуміється, були в старій літературі далеко цінніші від сеї книги і корисніші речі, але обставини так зложились, що не вони, а вона зосталася спадщиною старої Русі.

Можемо понарікати на нашу стару інтелігенцію, на нашу літературу і культуру, що вона не вложила в руки нашого громадянства твору кориснішого з соціального й інтелектуального погляду,— більш життєвого, більш соціального, ніж сей доморідний відгомін пізньовізантійської монахоманії. Але факт зостається фактом, що се був найпопулярніший і то незмінний в своїй популярності твір старого нашого письменства. Не «Слово о полку Ігоревім», не «Закон і Благодать», не «Літоиис», а «Патерик» став тим вічно відновлюваним, поширюваним, а з початком нашого друкарства — неустанно передруковуваним твором старого нашого письменства, «золотою книгою» українського письменного люду, джерелом його літературної утіхи і морального поучення. Завдяки тому мав він такий глибокий вплив на етичний світогляд інтелігентнішої частини старої української маси, як ні один інший твір. Може се виглядати на парадокс, коли скажемо, що «Патерик» і «Кобзар» се були дві найпопулярніші українські книги. Але се не буде, властиво, перебільшенням, а в сій паралелі, чи скорше — контрасті, сих двох творів старої і нової української книжності яскраво символізується вся глибока відмінність двох епох нашого культурного життя. Наскільки одна книга була повна живого й інтимного зв'язку з переживаннями людини, настільки друга була мертва й відірвана від життя; наскільки одна перейнята гуманністю і соціальністю, настільки друга забита узько релігійним і аскетичним світоглядом; наскільки одна підіймала активність і соціальну енергію людини, настільки друга її понижала. Але тим не менше вплив зостався впливом, і не тільки як показчик ідей і настроїв свого часу, але як довговпливовий літературний твір «Патерик» варт, як я сказав, пильної уваги і студії так історика літератури, як і культури.

Тим сказане все і щодо того значення, яке мають в історії нашої культури і письменності згадані твори, зв'язані з іменами Симона і Полікарпа — головна складова частина «Патерика». Але студії сих пам'яток зовсім не дорівнюють їх історичній і літературній вазі.

Ми не повинні забувати, що їх тексти не заховались самостійно, але тільки в складі «Патерика», що не тільки неустанно розширявся і доповнявся, але й перероблювався в напрямі поглиблення і підчеркнення його одноцільності. Тому мусимо поставити питання, чи тексти сих писань уже в найстарших нам відомих редакціях «Патерика» не мають уже в собі глибших редакційних змін?

З другого боку, перегляд сих пам'яток, навіть дуже по-

біжний, насуває питання, чи ці твори, зв'язані з іменами печерських постриженців XIII в., дійсно належать сьому часові, а не являються, в основі своїй, продуктом печерської творчості раніших часів?

Уже давно дослідники¹ завважили доволі слабо аргументовані мотиви, котрими толкується авторство названих печерських постриженців. Особливо передмова Полікарпа, котрий береться ні з того ні з сього інформувати свого власного печерського ігумена про печерських подвижників, про котрих сей ігумен повинен би був знати не менше від Полікарпа, в високій мірі виглядає дивно. До того ж написана вона, як на вступ до такої цінної і літературно написаної повісті (властиво, колекції повісток), так незручно, що трудно її вважати ділом тих людей, які могли написати хоч би наведену нижче повість про Марка печерника. Послання Симона до Полікарпа, яке вводить першу серію оповідань, написане складніше, але воно виявляє сильну залежність від перовозора — «Паренезіса» Єфрема Сіріна, як се показав Абрамович², — так само як друге слово, доволі правдоподібно признане тому ж Симонові ак. Соболевським³, досить близько повторяє гадки і фрази іншого візантійського письменника, Сімеона Месопотамського. В оповіджених же Симоном повістях про печерських святих досі не вдалось викрити подібних замаскованих

¹ Особливо Голубинський в своїй «Історії рус. церкви», т. I, пол. I.

² Симон:

«Брате, сѣд в безмолвіи собери си ум свой я рцы в себѣ: «О убогій иноче! нѣси ли мира оставилъ и по плоти родитель... аще и здѣ пришед па спасеніе не духовная твориши и что ради в чернечское имя облеклъ ся еси?»

Се же вѣждь, яко блажимъ еси здѣ от князь и от боляр, и от всѣхъ другъ своих; глаголют бо: блаженъ еси, яко възненавидѣлъ мира сего и славы сея, и к тому не печется земными... Ты же не чернечески живеша. Велика срамота обдержит мя тебе ради».

³ Се «поученіе і посланіе Ізосіма святого к Настасен дщери своєю» на тему, аналогічну з посланієм до Полікарпа: бути вдоволеним своїм уділом монашам і не жалувати за світом. Ак. Соболевський, на мій погляд, правдоподібно, вважає сю Анастасію за одну особу з княгинєю Анастасією-Верхуславою, про котру як свою кореспондентку згадує Симон в посланні до Полікарпа. Ім'я Зосіма він пропонує поправити на Симона або вважати се схимницьким іменем (Извѣстія отд. рус. яз., 1909, I).

Єфрем:

«Сѣдѣшу же ти въ безмолвіи пѣ кельи своєю собери си помыслх рекъ к сердцю своему: «Человѣче, нѣси ли оставилъ мира, по плоти родитель... аще и сѣдъ пришедъ на спасеніе, сопостатная дѣлаеши, ...токмо въ праздно имя облеклъся еси.

Блажимъ еси знаемыми и другы, и рекутъ ти: блаженъ естъ онъсій, яко возненавидѣлъ естъ мира сего и славу и прелесть его, и к тому не печется уже ничимъ же земнымъ. И се ты здѣ не мнишьски живеша. Коя срамота постигнетъ ны...»